

Birger jarls torn

CATRINE ARVIDSSON, *Kultur- och byggnadshistoriker*

Justitiekanslern flyttade i slutet av februari in i en av Stockholms mest kända byggnader. Birger jarls torn på Riddarholmen – av folktraditionen ansedd som stadens äldsta byggnad – har renoverats och varsamt anpassats till moderna krav på lokaler och tillgänglighet.

BIRGER JARLS TORN på Riddarholmen ligger inklämt mellan två hus på holmens nordvästra udde. Det är tillsammans med det södra tornet i Wrangelska palatset de enda bevarade delarna av Gustav Vasas försvarsverk runt Stockholm. Tornets missvisande namn går tillbaka på en myt som fick spridning under 1600-talet, och som berättade att tornet hade byggts där den stock som skulle utvisa platsen för Stockholms grundande hade flutit i land. I tornets källare fanns länge en stock som förvisades som den ilandflutna stocken.

Birger jarls torn har byggts om ett flertal gånger för olika ändamål. Det har haft

re tornet rasade en kort tid efter Gustav Vasas intåg, och måste byggas upp på nytt. Slottets befästningar förstärktes med tjocka sträckmurar och runda hörnbastioner, så kallade postejer, som skulle klara beskjutningen från nya eldvapen. De gamla porttornen kompletterades med en vallgrav och jordvallar. Samtidigt pågick bygget av försvarstornen på Gråmunkeholmen.

På Gråmunkeholmen, som var Riddarholmens tidigare namn, stod timrade skansar som byggts upp sommaren 1520 då Kristian II anföll Mälardalen och belägrade Stockholm. Skansarna brann

den 2006 kunde man se att en öppning till Överkommissariens hus öster om tornet ursprungligen varit en skottglugg varifrån man kunde bestryka muren mot norr. Tornet försågs med två flankerande vingmurar.

Kreneleringens skyttegluggar murades igen 1589–90 och tornet försågs med en spetsig huv. Vid samma tid vitkalkades murarna invändigt.

Vädersolstavlan i Storkyrkan visar Stockholm på 1530-talet med de bågge stadsportharna med sina vingmurar, de bågge tornen på Gråmunkeholmen och ett liknande öppet torn på Helgeandshol-

Vädersolstavlan i Storkyrkan avbildar Stockholm år 1535. I förgrunden till vänster ses Gråmunkeholmen med sina två försvarstorn. Birger jarls torn med sina vingmurar ses på holmens norra udde allra längst till vänster i bilden.

T.h. Birger jarls torn med symmetriskt anslutande byggnader ligger som ett landmärke till vänster i bilden. Målning av Johan Sevenbom 1769, detalj.

förbindelse med den ena eller andra tillbyggnaden under olika perioder. En just avslutad ombyggnad har haft som syfte att lösa lokalbehov för Justitiekanslern och hans personal. För projekteringen av ombyggnad och inredningar står Lone-Pia Bach och Josefin Backman, Bach arkitekter AB.

BYGGET AV BIRGER JARLS TORN

När Gustav Vasa hade tillträtt tronen 1523 började han organisera rikets försvar. Eftersom Stockholm aldrig hade fallit för en stormning, men däremot genom belägring, lät kungen bygga upp en spärr vid Vaxholm som skulle hindra fienden att nå staden. Det var också nödvändigt att förstärka och modernisera Stockholms befästningar. Söderport var så illa skadad efter striderna 1518–22 att det in-

1525 och Gustav Vasa beslöt att ersätta dem med två murade rundtorn. Till mureverket användes tegel från Klara kloster och kyrkor på malmarna, som revs 1527 för att inte vara 'fienderna till godo'. Birger jarls torn byggdes i två våningsplan och med ett öppet skytteloft med krenelerat krön. Muren är en skalmur, det vill säga två tegelmurar med en fyllning av tegelavfall och sten emellan. Skytteloftet hade stupgolv som sluttade mot en ränna som ledde regnvattnet till ett hål i muren. Mot vattnet fick tornet extra tjocka murar som var kraftigt utbottnade så att de i markplanet hade en tjocklek på nästan två och en halv meter medan de högst upp bara var 75 centimeter tjocka. I det skyddade läget mot land var muren betydligt tunnare och på den sidan fanns fler och större öppningar. Vid ombyggnad-

men. Hela staden kringgärdades av pålkransen, en barriär i vattnet med sammanlänkade stockar som kunde öppnas och stängas vid hamninloppen.

DEN NORDVÄSTRA UDDEN

År 1625 skänkte Kungl. Maj:t en tomt på Gråmunkeholmen till Åke Axelsson Natt och Dag. Det blev inledningen till de markdonationer som förvandlade holmen till ett fäste för adeln och gav upphov till namnet Riddarholmen. Den nordvästra udden med Birger jarls torn ingick i en donation till Per Banér 1628. Brodern Axel Banér utvidgade egendomen genom köp av flera tomter. På en regleringskarta från mitten av 1600-talet ser man Rundelen, som Birger jarls torn då kallades, med ett angränsande hus öster om tornet. Samma byggnad finns ock-

så på avbildningar av Stockholm från den tiden. Ridderholmens nordvästra udde med dess byggnader bytte sedan ägare åtskilliga gånger innan handelsmannen Berge Olofson Ström köpte fastigheterna på auktion 1747. Han renoverade huset på udden, som då bestod av ett våningsplan, inredd vind och källare. På andra sidan tornet uppfördes ett hus av samma höjd och längd. Runddelen byggdes på med ett fjärde våningsplan och försågs med en ny takhuv som kröntes med ett förgyllt klot. Skottgluggarna förstörades till fönster. Det anses troligt att Carl Härleman utarbetade ritningarna till

stedt ritade ett förslag till påbyggnad av de bägge husen 1775. Ett nytt vagns- och auktionshus förlades några meter upp på holmen, så att det anslöt till huset söder om tornet utan att dess fasad mot vattnet förändrades. Att assistanskontoret var välbesökt förstår man av de utbyggnader som sedan gjordes i etapper ända fram till 1890, då pantlåneinrättningen upphörde. Huset öster om tornet inreddes som bostad för överkommisarien, som Generalassistentkontorets chef kallades, efter ritningar av murmästaren Eric Roos. Det är alltså den användningen som husets nuvarande namn syftar på.

stängdes med en järndörr. Drätselnämndens arkiv och bibliotek slogs samman med Rådhusarkivet och blev Stockholms stadsarkiv år 1930. Stadsarkivet kom att disponera lokalerna i den så kallade Ridderholmsdepån fram till 1943, då depån flyttades till de nya lokalerna på Kungsklippan, där arkivet fortfarande har sina lokaler.

Ridderholmens nordöstra udde blev kvarteret Västertorn 1922.

1950-TALETS OMBYGGNAD

Genom ett markavtal mellan kronan och Stockholms stad blev staten 1949 åter

Rundelens ombyggnad och de bägge flankerande husen.

Hattstofferaren Anders Reimers, som givit namn åt Reimersholme, förvärvade Ströms fastigheter efter änkans död 1762. Byggnadernas utsträckning år 1771 framgår av lantmätaren Jonas Brolins generalplan från detta år. De bägge husen var påbyggda med varsin flygel. I slutningen mellan byggnaderna vid vattnet och Rosenhaneska palatset på berget ovanför låg en terrasserad trädgård.

PANTLÅNEKONTORET

Reimers sålde fastigheten till Generalassistentkontoret 1774. Denna myndighet var ett pantlånekontor, som besöktes flitigt av alla kategorier i en tid då det saknades försäkringar, pensioner och socialhjälp. Vice stadsarkitekten Erik Palm-

Det övre planet i detta hus och i tornet utnyttjades som magasin för Generalassistentkontoret.

STOCKHOLMS STADSARKIV

Delar av de inredningar som har bevarats i Birger jarls torn härrör från ombyggnader som gjordes under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. År 1885 beslöt man att inrymma Drätselnämndens arkiv, som var föregångaren till Stockholms stadsarkiv, i fyra rum i Överkommisariens tidigare hus. När pantlåneinrättningen upphörde 1890 fick Drätselnämndens arkiv disponera större delen av huset och Birger jarls torn. Förbindelsen inom tornet förbättrades med en trappa mellan planen. Stockholms auktionsverk övertog Generalassistentkontorets lokaler i huset söder om tornet, och passagen till tornet

ägare till Överkommisariens hus. Åren 1950–54 gjordes en stor ombyggnad av hela byggnadskomplexet efter ritningar av arkitekten Cyrillus Johansson. Det södra huset byggdes om för Kammarkollegiet. Fasaden förändrades inte nämnvärt, men ingreppen inom huset var större. Man lade in nya bjälklag för att få samma nivå på våningsplanen genom hela byggnaden. Förbindelsen mellan tornet och Överkommisariens hus murades igen och istället öppnades passagen mellan det södra huset och Birger jarls torn, som byggdes om till arkiv för Kammarkollegiet. Bjälklag av trä ersattes av nya av betong. En ny fristående spiraltrappa förband våningsplanen. Tornet fick en ny puts och vitkalkades. Fönstren byttes mot nya spröjsade.

I samband med ombyggnaden gjordes

ingående antikvariska undersökningar av Birger jarls torn. Man kunde konstatera att de ursprungliga skalmurarna är bevarade en bit upp på tredje våningsplanet. De är murade i så kallat vendiskt förband, med kopp- och löpstenaar (teglens kort- och långsida) lagda växelvis. Tekniken användes i murar som skulle ha en stark bindning. Ursprungliga öppningar hade förstörts genom senare håltagningar för dörrar och fönster.

SENASTE OMBYGGNADEN

Som vi har sett har Birger jarls torn haft förbindelse med det ena eller det andra av de angränsande husen under olika perioder. När Bach arkitekter AB utarbetade programhandlingar för Birger jarls torn på uppdrag av Statens fastighetsverk, var utgångspunkten att tornet skulle ha förbindelse med Överkommissariens hus,

man via en port mot gården. För att behålla den gamla passagen mellan tornet och det södra huset, har man gjutit en fristående betongtrappa med valv som lämnar passagen fri. Trappan kompletteras med ett lyftbord till ett vilplan i stål och glas. Även i inredningen har man arbetat med olika lösningar för att kunna göra lokalerna tillgängliga. Ett exempel på en enkel åtgärd är kontrastfärger inne på toaletterna som underlättar orienteringen för synskadade.

För att återställa tornets karaktär av befästningsverk med gluggar ersattes 1950-talets fönster med glas som monterades i tunna ramar. Invändiga järnluckor demonterades, utom två luckor från 1890-talet som sparades som tidsdokument. Utvändiga luckor från 1700-talet på det övre planet står uppställda med hjälp av skruvar i gångjärnen. De sentida

Under tidigt 1900-tal var Stockholms stadsarkiv inrymt i Birger jarls torn och det angränsande Överkommissariens hus.

men i en framtid kunna höra samman med Kammarkollegiets byggnad eller fungera som en självständig enhet. Syftet med ombyggnaden var att åstadkomma ändamålsenliga och avskilda lokaler för Justitiekanslerns verksamhet, vilket är förenat med höga säkerhetskrav. Man skulle också tillgodose krav på tillgänglighet till tornet, och lyfta fram dess historiska värden.

Staten har utfärdat en förordning för alla statliga myndigheter om särskilda krav på tillgänglighet för alla, oavsett eventuella funktionshinder, som ska beaktas vid ombyggnad. JK:s lokaler når

järngallren i bottenvåningen, som gav en känsla av fängelse, demonterades. Ålderdomliga järngaller i källarvåningen bevarades däremot.

Under hela projekteringsprocessen har den största utmaningen varit att få in moderna installationer och att inreda tornet utan att göra åverkan på originalmurarna. Man har även strävat efter att framhäva tornets runda form. Två nya passager till Överkommissariens hus går genom tidigare öppningar. Vid ombyggnaden kunde man fastställa den tidigare nämnda skottgluggens bredd, som återställdes. Det är den gluggen man numera går ige-

T.v. Birger jarls torn från gårdssidan.
Trappan med lyftbord tillkom 2006.

T.v. nedan. Passagen mellan Birger jarls
torn och Kammarkollegiets byggnad.

Nedan. Fönstrens tunna bågar framhäver
deras forna funktion som skyttegluggar.

nom när man förflyttar sig till Överkommissariens hus på bottenplanet. Ombyggnaden och inredningen blev ett precisionsarbete där varje centimeter togs tillvara. Lone-Pia Bach uttrycker det som ett «arbete med skohorn» för att få in alla funktioner. Det enda stället där man kunde få in en hiss var i de smala förrummen på varje våningsplan, som för övrigt hade gjutna betongbjälkar från 1950-talet. Alla vertikala installationer har dragits genom hisschakt och alla horisontella under nya trägolv. Servicecentrum för kopiering och annat har inrymts i en tidigare passage till Överkommissariens hus. Teknikrummet är förlagt till det gamla pannrummet.

För att framhäva tornets runda plan, och samtidigt tillgodose JK:s behov av enskilda rum har arkitekterna utnyttjat glas och möbler som rumsavskiljare. På det översta planet kan man dock uppleva det runda tornet i sin helhet. En fristående bänk rymmer både pentry och AV-utrustning.

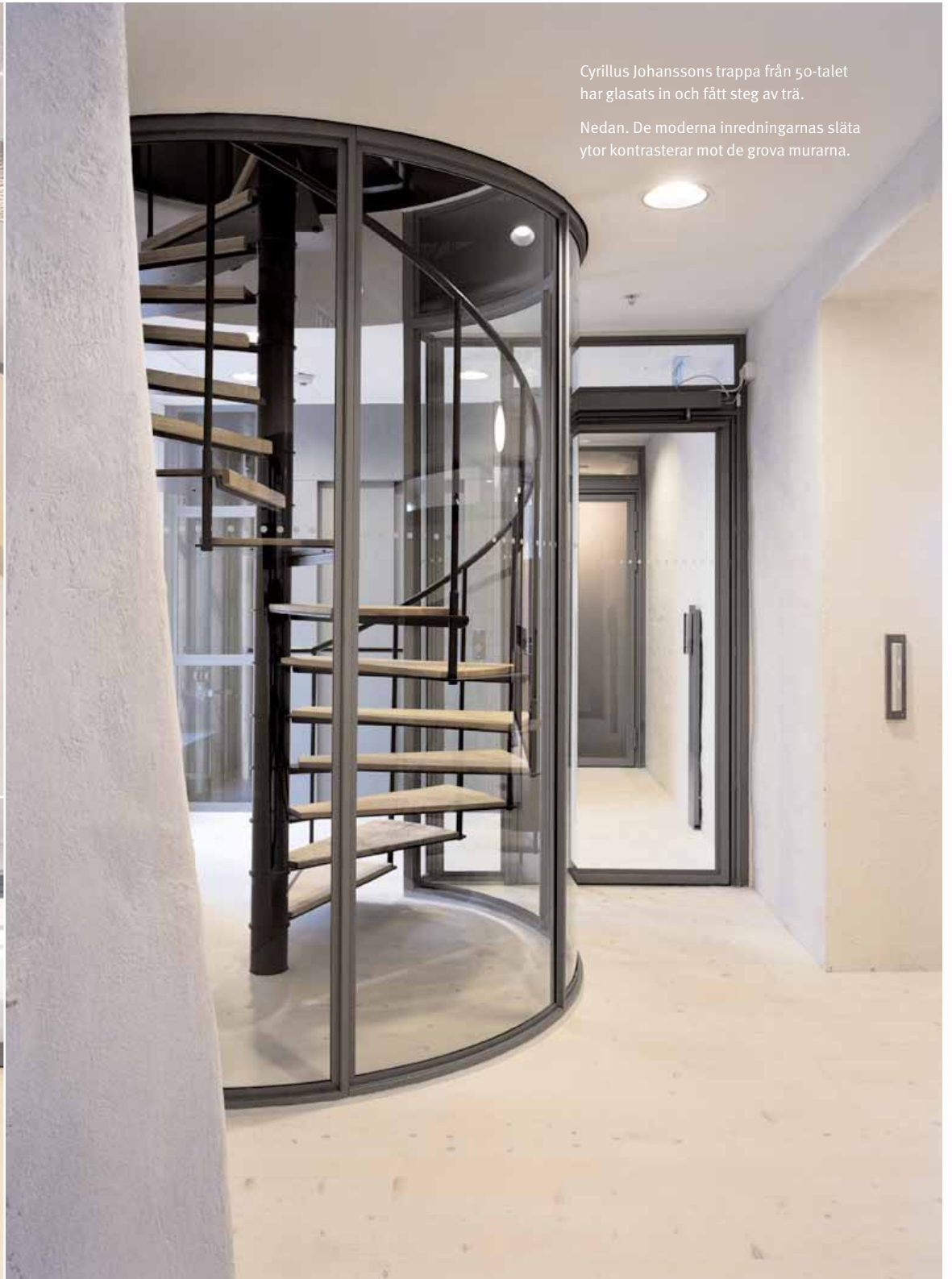
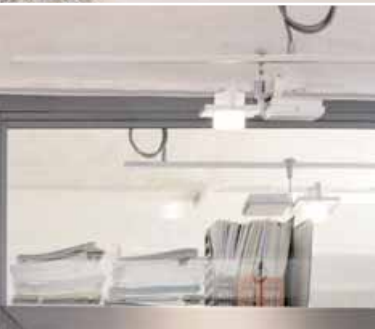
Cyrellus Johanssons spiraltrappa, som är kvar mellan plan två och tre, har fått nytt järnmidseräcke och trappplan av trä. Den kompletteras av en ny trappa till första våningsplanet som tar minimalt utrymme. Arkitekterna har arbetat med materialverkan och ytbehandling för att framhäva det råa och ojämna murverket i kontrast till de moderna tilläggen. Allt stål är målat med samma slag av matt färg i olika kulörer.

Användningen av källarplanet som har en separat entré nära vattnet är inte slutgiltigt löst. Statens fastighetsverk har undersökt möjligheterna att inreda ett guidentrum. Det skulle tillfredställa kravet på att statens historiska byggnadsminnen levandegörs och ska kunna beses av allmänheten. Ett problem är att det inte kan bli tillgängligt för rullstolsburna, eftersom skyddet för byggnaden hindrar ingrepp i murverket. Det är möjligt att hyra ut den som kontor till något företag som skulle uppskatta en historisk miljö med sjöutsikt. Ambitionen är ändå att ge lokalen en publik användning och göra den så tillgänglig som möjligt. **KV**

Ovan. I konferensrummet på det övre planet upplever man tornets runda form.

T.h. Glasade väggar och rumsavskiljande möbler ger ljus och öppenhet.

Cyrellus Johanssons trappa från 50-talet har glasats in och fått steg av trä.

Nedan. De moderna inredningarnas släta ytor kontrasterar mot de grova murarna.

Förvaltare Lena Myrelid Knöös och Urban Sandström, sfv
Projektledning Lisbeth Söderhäll och Brita Engvall, sfv
Arkitekt Lone-Pia Bach och Josefin Backman, Bach arkitekter AB
Konstruktör Käver & Melin AB
Byggnadshistorisk förundersökning Marianne Johnson
VVS-konsult wsp vvs-teknik
El-konsult sidus-konsult
Brandkonsult Briab
Generalentreprenör Skanska Sverige AB
Bygglledning TIBI Stockholm AB
Antikvarisk kontrollant Nyréns Arkitektkontor